

Den ogudaktige prästen och de predikande kvinnorna

Om folkligt reformationsmotstånd under Vasatiden

Av Jan Wall

Och jag såg en ängel komma ned från himmelen; han hade nyckeln till avgrunden och hade en stor kedja i sin hand.

Och han grep draken, den gamle ormen, det är djävulen och Satan, och fängslade honom för tusen år och kastade honom i avgrunden och

stängde igen och satte dit ett insegel över honom, på det att han icke mer skulle förvilla folken, förrän de tusen åren hade gått till ända.

Därefter skall han åter komma lös för en liten tid.¹

Inledning

Med föreliggande uppsats vill jag framvisa, att det under tiden efter reformationen fanns en kvardröjande katolskt färgad fromhet hos befolkningen i landet, som stundom tog sig uttryck i väckelserörelser. Profeter och förkunnare från bredare befolkningsgrupper anknöt i predikningar vid tiden kring år 1600 till visionsdikt och förespråkade bibehållandet av kvarvarande katolska bruk i gudstjänsten. De vände sig främst emot beslutet vid Uppsala möte år 1595 att avskaffa kyrkobruk och ändra ceremonier med katolsk prägel.

En sådan väckelse förekom under åren 1601–1603 i Vassunda socken i Uppland och leddes av predikande kvinnor. Dessa anklagas av myndigheterna för samröre med papister och avrättas som trollkvinor. Den folkliga fromheten kommer även till synes i andra sam-

manhang under 1600-talets första hälft och fortlevde under århundradet. När de så kallade stora trolldomsprocesserna inleddes i Älvdalens socken i Dalarna år 1668, återfanns i barnens vittnesmål uppgifter som avspeglade såväl visionsdikt som andra katolska tänkesätt.

Högmod går före fall

Inom folkdiktningen förekommer sägentyper, vilka av allt att döma härrör från medeltiden och ursprungligen brukats som exempel inom predikan och annan kyrklig verksamhet. De har en varnande funktion och skall upplysa människorna om följderna av syndfulla handlingar. Ett antal av dem handlar om högmod och högfärd och dess följder. I en särskild grupp sägner tillhör aktörerna

¹ Upp. 20: 1–3.

prästens familj eller tjänstefolk. De har under söndagshelgen varit sysselsatta med handlingar styrda av högmod och högfärd. En annan grupp handlar om unga flickor som på grund av sin längtan efter utsmyckningar kommer under den ondes inflytande. I de här sägnerna är det främst kvinnor, unga såväl som gamla, vilka utsätts för frestelse och faller.²

Högmod är en dödssynd och betraktas som den svåraste av huvudsynderna. Enligt en tankeinriktning är huvudsynderna främst djävulens verk och av honom påförda människorna. Den värsta av dem och roten till allt ont är högmodet. Det var detta som orsakade änglarnas uppror och gjorde att de störtades ned från Guds himmel och blev till svarta djävlar.³ Bildmässigt framställs högmodet ofta sedan medeltiden i form av en påfågel. Närstående högmodet är högfärden. Tidigt fördöms lusten till ny-modigheter och flärdfulla utsmyckningar. Under den katolska tiden förekommer varningar både i ord och bild och synsättet förändras ingalunda av reformationen. Den lutherska kyrkan har snarare svårare än den katolska att fördraga förskönande inslag, som förtar det allvarsamma i jordelivet.

Enligt en notis i den bekanta sammanställningen av Järtecken, som kyrkoherden Joen Petri Klint företog vid tiden kring år 1600, skulle näcken ha visat sig

i Norrköping den 15 juni år 1599 och suttit fullt synlig på en sten i Motala ström. Efteråt hade det skett flera druckningsolyckor. I anslutning till notisen avbildar Klint uppenbarelsen och väsendet framställs iförd en klädedräkt av den tidens senaste snitt. Enligt trosföreställningar om övernaturliga väsen visar de sig stundom för att ett normbrott har begåtts. De förebådar också kommande olycka. Det är ingen tillfällighet att näcken i det här fallet beskrivs och avbildas moderiktigt klädd. Naturväsendet brukas i propagandan mot högmod i klädedräkten.⁴

Att helga lördagen

Under en tidsperiod efter reformationen förekom två olika folkliga trosinriktningar, vilka båda yrkade på lördagens helgd. Den ena stod i samband med eller nära judendomen och innebar således ett avfall från den kristna kyrkan. Under 1590-talet kommer denna riktning till synes hos en grupp personer under ledning av en borgare i staden Västerås. De förnekade Kristus, förkastade det nya testamentet, bespottade söndagsgudstjänsten och höll judisk sabbat.

Anhängare av den andra inriktningen var i sig inte kyrkofientliga, men avstod från arbete under lördagen som de höll helig. Det föreligger dock inga belägg för att de hållit konventiklar om lördagen eller för övrigt antagit judiska bruk och seder. Det förefaller som om de också iakttagit söndagsvila och besökt gudstjänsterna i god ordning.⁵

⁴ Joen Petri Klints Järteckensamling. Stifts- och Landsbiblioteket i Linköping. Jfr nedan s. 16 där även Satan genom en besatt kvinna sägs predika mot högmodet.

⁵ Anjou 1866 s. 354 ff.

² Wall 1987 s. 26 f; 1992 s. 29.

³ Begreppet *huvudsynd* eller *dödssynd* hade stor betydelse för medeltida fromhetsliv och teologi. Dödssynderna var enligt gängse synsätt under hög- och senmedeltiden sju till antalet och benämndes: *superbia* (högmodet), *invidia* (avundsjukan), *ira* (vreden), *acedia* el. *accidia* (lätjtjan, särsk. andliga), *avaricia* (girigheten), *gula* (frosseriet) och *luxuria* (otukten). KLNM. *Huvudsynd*.

Den första kända rörelse som fordrade lördagens helighållande som sabbatsdag dokumenterades vid mitten av 1500-talet. Gustaf I utfärdade år 1554 ett varningsbrev till Finland mot personer, vilka uppgav att de genom syner och drömmar hade fått kunskap om att Guds straff med dyr tid och plågor skulle följa, om inte lördagen hölls helig.⁶

Lördagshelgden förespråkades av folkliga profeter och återfinns i samband med folkliga väckelser. Förhållandet hör förmodligen samman med en kvarleva av en katolsk sed förbunden med Mariakult, som påbjöd lördagens helighållande efter middagen.⁷ Yrkandet på sabbatshelgd kunde också lätt påkalla frågan om lördagens helighållande. Uppmaningen åtföljdes vid förkunnarnas framställning av botpredikan och varningar emot synder och laster. Högfärd, överflöd, granna kläder och modeväxlingar ansågs ge upphov till lösaktighet och fördärv. Genom sabbatens helgd skulle ett renare sinnelag vinnas och därmed skulle också Gud blidkas.

Tänkesättet vann insteg hos många och omfattades också av en del av kyrkans män. Anhängarna avhöll sig från arbeten under lördagen vilket gav upphov till stridigheter under 1600-talet. Särskilt framhålls att helighållandet av lördagen förekom i landskapen Västergötland, Småland och Närke.⁸

Den liturgiska rörelsen

Den liturgiska rörelsen är benämningen på krafter inom kyrkan, som under de sista årtiondena under 1500-talet ver-

kade för att återföra kyrkan – med avseende på ordning och kult – till den ställning den hade haft under de första århundradena efter Kristus. Rörelsen strävade efter att försköna kyrkolivet. Den ville införa regler för yttre uppträdande och klädsel samt noga föreskriva hur gudstjänsten skulle utföras. Försöken att förändra kulten inleddes men mötte motstånd. Liturgisterna fick aldrig möjlighet att genomföra sina nydaningar, men under något årtionde vållade deras försök att restaurera kult och lära stridigheter inom landet under Johan III:s regeringsår.

Konungen, som ville genomföra den liturgiska reformen, förelade år 1575 ett kyrkomöte i Stockholm ett förslag till kyrkoordning, *Nova ordinantia ecclesiastica*, som antogs. Han arbetade även tillsammans med Petrus Fecht en liturgi kallad *Röda boken*. Denna godkändes av ständerna och ett kyrkomöte år 1577.⁹

Liturgin innehöll inte några direkt katoliserande drag, men uppfattades som stötande av många inom prästerskapet. Den betraktades som en utmaning mot den svenska lutherdomen. Flertalet biskopar och präster godtog den dock om än motvilligt, men några teologer ställde sig helt avvisande. Oppositionen reagerade kraftfullt mot att det latinska språket skulle återinföras i gudstjänsten och förekomma jämsides med det svenska. Den såg också med misstro att nattvardsböner, vilka hade anknytning till den romerska mässan, och uttryck, som inrymde tankar om mässoffer, förekom.

⁶ G I:s reg. 3 dec. 1554; jfr Wall 1992 s. 28.

⁷ Se nedan s. 13 f.

⁸ Anjou 1866 s. 356 f.

⁹ Liturgin trycktes under titeln *Liturgia svecanae ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis* och kallades *Röda boken*, förmodligen efter några exemplar bundna i röda sammetsband. Holmquist 1933 s. 54 ff.

När konungen tillgrep tvångsåtgärder flydde de oppositionella till hertig Karls landområden. Denne vägrade att inom sitt hertigdöme införa några förändringar i gudstjänsten. Inga andra ceremonier än de som förekommit under hans faders tid tilläts. Stridigheterna fortsatte fram till Uppsala möte år 1593, då samtliga av Johan III:s kyrkliga lagar och seder avskaffades.

De religiösa stridigheterna med avseende på kult och lära, som ägde rum i Sverige under stora delar av 1500-talet och början av 1600-talet, vållade oro bland befolkningen. I bygderna var gemene man inte lika angelägna som prästerna att ändra på ceremonier och bruk med katolsk prägel, vilka bibehållits och förekommit sedan reformationens införande.

Prästerskapet hade, efter det att liturgins förespråkare blivit utmanövrerade, på kyrkomöten i Uppsala år 1593 diskuterat och år 1595 förespråkade stadgandet, att en del katolskt färgade kyrkbruk skulle avskaffas. Det mest iögonfallande och det av stora delar av kyrkbesökarna heligast hållna var sakramentets upphøjelse. Vid nästkommande midsommar skulle, enligt beslut i mars det sistnämnda året, upphøjelsen och de övriga ifrågasatta ceremonierna upphöra. Under mellantiden skulle prästerna undervisa folket om deras betydelse, om kyrkans frihet att behålla eller avskaffa dem, samt om orsakerna till att de nu skulle utgå. De flesta prästerna var positivt inställda till reformen men i församlingarna uppstod missnöje. Det vändes främst mot de präster vilka på eget initiativ påskyndade både undervisning och förändring.¹⁰

Den betydelse som upphøjelsen hade

för människorna i många församlingar framkommer i redogörelser och beskrivningar av dåtidens kyrkbruk. Elevationen uppfattades som gudstjänstens höjdpunkt, eftersom det var då som Kristus lokalt tog sin boning i bröd och vin.¹¹ Bönder i Uppland och även i andra länsskap lät präster förstå, att om sakrament-upphøjelsen togs bort vid mässan så skulle inget tionde utgå. I en del socknar stängde bönderna kyrkan för prästen och vägrade att släppa in honom, såvida han inte ville upphöja sakramentet och iakttaga de övriga sedvanliga ceremonierna.¹²

Pest, hunger och dyr tid

Pest och nödår förekom under 1500-talets sista årtionden och sågs av många som en straffdom för syndigt leverne. Under år 1585 sades det vid ett flertal tillfällen ha fallit eld, svavel och hagel av onaturlig storlek från himlen. Många människor blev enligt uppgift besatta av onda och orena andar som plågade dem fruktansvärt. Det skulle ha varit svårt för alla att se och höra dem, som behärskades av de onda väsendena.

¹⁰ Hellström 1942 s. 56 ff. och 80 ff; Andrén 1954 s. 284 ff. Om den liturgiska striden se även Hammargren 1898.

¹¹ Andrén 1954 s. 191, 209 f, 277. – I en redogörelse för hur en liturgisk präst skulle förrätta mässan anför bland annat följande: "Och skedde upphøjelsen med Sacramentet, när första delen af Insticket orden sungne woro, tog Presten oblatet med bägge händerne och uphögde det öfwer sit hufwud, och et stort gny skedde af folcket i Kyrkan, synnerligen på bygden. När de andra Insticket orden utsungne woro, tog Presten med både händerne i kalcken, deruti win war, uphögde ock det öfwer hufwudet: det ock skedde af de Evangeliska Prester ifrån Reformationens tid, til tertium Concilium Upsaliense år 1593 ..." Raimundio 1638 utg. von Stiernman 1745 s. 123.

¹² Orter som nämns under maj månad år 1595 är Ryd, Näs och Munsö. Anjou 1866 s. 30 f. – Om den religiösa oron inom landet se även Holmquist 1933 s. 189 ff.

Till Stockholm kom det den fjärde juli det året en man som ingen kände eller visste namnet på. Han hade i sin hand ett draget svärd och sade sig vara sänd av Gud. Han gick in på Stortorget där han av allt att döma höll en botpredikan för folket. Därefter skall han ha gått fram till slottsporten där Johan III stod med sin son och sitt hov. Han tilltalade det kungliga följet och manade till bot och bättring.

Från den här tiden föreligger även ett stort antal uppgifter om andra järtecken. Basuner och änglasång hördes från skyn. Över jorden föll blodregn och i jorden bullrade det som av krigshäror. Kyrkklockorna sades både i Kalmar och på andra orter ha börjat ringa av sig själva och kvarnar hördes mala över molnen. Vilddjuren lämnade skogarna och började visa sig inne i städerna. Motala ström påstods ha stannat i sitt lopp och torrlagt strömfårans botten. Himlen öppnade sig och Jesus visade sig i gestalt av en gosse över Stockholms stad.¹³

Pestens härjningar har förmodligen bidragit till då rådande eskatologiska stämningar. I samband med den svåra farsotens utbrott i Stockholm under år 1587 förekom många rykten och skräckskildringar, vilka utgick från de hallucinationer som kunde förekomma i samband med pestsjukdomen. Det påstods att sjuka skulle ha sett, hört och talat om underliga ting. En del hade angripits av vansinne och därför måst bindas till händer och fötter. När de så fångslade slutligen närmade sig dödsögonblicket, skulle de ha återfått förnuftet och slutat sitt tal med att förutsäga Herrens snara ankomst.

¹³ Sandblad 1942 s. 210-237.

Andra pestsjuka personer som inte förlorat sitt förstånd eller helt brutits ned av sjukdomen hade sett "vnderligha Rum, och förskräckeligha Hamnar". I sömn eller dvala hade de förts till andra platser och när de åter vaknat hade de ropat och manat till bot och bättring. Snart skulle hård dag och tid komma. På natten skulle de döda ha dansat med och om varandra, över husen och över skorstenarna, upp i luften och så åter ned mot jorden.¹⁴

Visionsdikt

Visionsdiktning är en benämning på berättelser, vilka återger enskilda personers syner och upplevelser av hinsides belägna världar, dit människans själ förs efter döden. Det är skildringar av dödsriken och av belöningar och straff som där väntar den döde. I Bibelns kanoniska böcker förekommer många motiv och berättelser vilka har haft en grundläggande betydelse för uppkomsten av en kristen visionsdikt.¹⁵

Vanligen är den episka inledningen till en vision uppgiften, att en person fallit i djup dvala eller sömn under en natt eller ett antal dygn. Medvetlösheten kan också sägas vara en följd av sjukdom. De anhöriga påstås ofta ha gett upp allt hopp om den medvetlöse och betraktat denne som avliden, då personen ifråga

¹⁴ Pauli Gothus 1590 fol. aijj h. ff.

¹⁵ T.ex. 2 Kor. 12:2-4, där Paulus uppger sig ha blivit uppryckt till tredje himlen och där fått höra utsägliga ord. Joh. 11:1-44, där det berättas om Lasarus, vilken var död under fyra dygn, men åter väcktes till livet. Luk. 16:19-31, där det berättas om den fattige Lasarus och den rike mannen och deras upplevelser efter döden. Medan Lasarus vilar i Abrahams sköte, plågas den rike mannen av eld och törst i dödsriket. Slutligen kan framhållas att Johannes uppenbarelse i sin helhet självfallet haft stor betydelse för den kristna visionsdikten.

vaknat åter till livet och redogjort för sina upplevelser i de dödas riken.

I tidiga visioner kan berättaren också uppge att han färdats till hinsides världar i vaket tillstånd med såväl kropp som själ. Djupt skakad förkunnar visionens huvudperson, att han hämtats från sitt läger av en vitklädd ledsagare, vilken fört honom till himmel, skärseld och helvete och att han på de olika orterna sett de dödas själar glädjas eller plågas. Ofta läggs tonvikten i skildringarna på att framställa helvetets fasor, där helvetesbrunnen med sin brinnande blåa låga väntar de kättare som för evigt står utanför den gudomliga nåden.

I den kristna visionsdikten föreligger vanligen ett budskap till människorna från en högre makt. Det innebär i korthet att världens undergång är nära. Människorna har förfallit till synd och flärd och Guds straffdom kommer inom kort. Än är det dock tid för bot och bättring, innan den sista striden mellan de goda och de onda änglarna skall utkämpas, och Herren komma åter till jorden för att döma människorna efter deras gärningar.¹⁶

Mårten Hansson

Från Näs socken i Uppland kallades en prästman vid namn Mårten Hansson eller Martinus Johannis, som var anhängare till liturgin, år 1581 till Stockholm för att tjänstgöra som kaplan vid Storkyrkan. Som sådan lyfte han lön från oktober månad det året och fram till september månad år 1585. På grund av sitt sedslösa leverne blev han troligen därefter tvingad att avgå från sin tjänst och

¹⁶ Om visionsdikt se KLN.M. *Visionsdiktning*; Moe 1927; Strömbäck 1946, 1976; Gad 1961 kap. 6, 17; Wall 1989 s. 11 ff.

fråntagen sin prästkappa.¹⁷

Den 21 januari år 1576 anklagade Didrik vantmakare Martinus Johannis för att denne, inför sittande kapitel i staden, hade beskyllt Didrik för stöld och för att prästen några år tidigare hade förfört hans trolovade, som hette Anna Jönsdotter. Anna var numera gift med Martinus Johannis. Didrik vantmakare ville bli frigtagen från beskyllningen och få herr Mårten dömd för hor. Under förhandlingen måste Martinus Johannis tillstå, att han haft sexuell umgänge med Anna Jönsdotter medan hon var trolovad med Didrik. Enligt vittnesmål skulle Anna Jönsdotter ha varit havande med herr Mårtens barn, innan hon blivit rätteligen skild. Didrik vantmakare uppgav att hon skulle ha fött barnet vid "mormässetid", efter det att skiljebrevet hade utfärdats.¹⁸ Skiljebrevet läste han upp inför rätten. Det var daterat den 9 augusti år 1571 och undertecknat av dåvarande ärkebisko-

¹⁷ Hellström 1951 s. 23. – I SST den 27 juni 1590 anges, att herr Mårten Hansson varit bosatt i Näs socken vid Uppsala, i samband med att hustru Karin i Vigby anklagar honom för att hålla inne en silverpant. – Mårten Hansson var son till Hans Larsson i dennes äktenskap med Ingrid Gerleffsdotter. Han hade en bror vid namn Didrik Hansson och en syster vid namn Marina Hansdotter. Deras mor var dotter till Gerleff van Emden och hade en syster vid namn Anna. Anna Gerleffsdotter hade varit gift med Olof Eriksson, Gustaf I:s skeppare och rådman i staden. I äktenskapet fanns två döttrar och en son. Den ena av döttrarna, Magdalena eller Malin, var gift med borgmästaren Gynte Olsson och den andra, Elin, med Hans Andersson. Sonen var prästmannen Erik Olai Skepperius med tillnamnet Vändekåpa, under en tid kyrkoherde vid Storkyrkan. Efter att ursprungligen ha varit anhängare till liturgin blev han senare en av dess mest stridbare motståndare. Om släktskapsförhållandena se främst SST 14 och 19 april 1591 och SST 17 okt. 1597.

¹⁸ Mariu mässa (mormessa) vanligen Jungfru Marias moders födelsedag den 8 september eller Jungfru Marias födelsedag. Även andra Jungfru Marias högtidsdagar kan avses. Här åsyftas troligen vårfrudagen den 25 mars.

pen Laurentius Petri.

Martinus Johannis hävdade att han hade vittnen som kunde intyga den påstådda stölden och därför sköts förhandlingarna upp till nästkommande lördag, då han skulle ha dessa tillstådes.¹⁹ Det förefaller dock som om Martinus Johannis inte infunnit sig på den utsatta dagen, eftersom Didrik vantmakare några dagar därefter beklagar sig, att herr Mårten inte vill svara inför rätta trots att han blivit lagligen stämd. Det beslutas därför att herr Mårten skall tas i fängsligt förvar när han påträffas.²⁰

Martinus Johannis och hans hustru Anna Jönsdotter levde samman fram till år 1587. Under det året framkastar Martinus Johannis en beskyllning om, att hans hustru varit honom otrogen. Anna Jönsdotter infinder sig vid rätten och tillbakavisar anklagelsen. Hon vill fria sig med ed och yrkar samtidigt på skilsmässa. Erik Olai Skepperius kommer till sin kusins hjälp och framhåller att Anna Jönsdotter är en menederska, som har brutit sin äktenskapsed till sin första man Didrik vantmakare. Ärendet hänsköts till ärkebiskopen som troligen tillstyrkte den begärda skilsmässan.²¹ I nära samband med skilsmäsoärendet uppges att en kvinna, som kallas klädeskrivarens Ingeborg, skall ha antastat Martinus Johannis mor Ingrid Gerleffsdotter. Hon anklagas härför av mästare Erik Olai.²² Av andra ärenden framgår att Ingeborg, som var gift med klädeskrivaren Sigfrid Olsson, liksom Anna heter Jönsdotter i efternamn.²³

Med sin första hustru Anna Jönsdotter hade Martinus Johannis tre barn som nådde vuxen ålder. Den flicka som föddes under våren år 1572 fick namnet Margareta och gifte sig år 1591 med Johan Bure.²⁴ I en kortfattad notis nämner Johan Bure eller Johannes Bureus i sina anteckningar att hans hustrus moders syster, klädeskrivarens Ingeborg, dog i Stockholm den 9 februari år 1604.²⁵ Släktskapet mellan Johannes Bureus hustru och den i Stockholm verksamme prästen Martinus Johannis torde därmed vara fastställt.

Det förefaller som om Martinus Johannis efter uppbrottet från sin första hustru hade varit på resande fot tillsammans med en kvinna vid namn Margareta Nilsdotter med vilken han senare gifte sig.²⁶ I sin krönika om Stockholms stad låter Johannes Messenius de båda framträda på följande vis:

Men medh kärlekz eldh prästen bran,
som iagh tror her Mårten het han,
hwilken stadzens cappelan ähr,
bredewedh hustrun har then kär
en wnggh kåna, henne som dränggh
klädde och brukar i sin sänggh
thå han reser, och när thet spörs,
en lustigh wijsa thår om görs,
her Mårten medh sin dränggh på fall
kom och blef af medh präst och kall.²⁷

Under de första åren av 1590-talet var Mårten Hansson åter bosatt i Stockholms stad, där han bland annat ankla-

²⁴ Enligt uppgift föddes Margareta Mårtensdotter Bång i Uppsala den 14 april år 1572, en natt då det regnade blod. Sumlen 1886 s. 240; jfr Samlaren 1884 s. 9.

²⁵ Samlaren 1883 s. 31. – I Bureus anteckningar omtalas hans hustrus bröder Jöns Mårtensson (2 sept. 1604) och Hans Bång (10 maj 1609). Jfr även den 9 dec. 1626 där Didrik Hanssons brorsbarn omtalas. Samlaren 1883 s. 34, 39 och 102.

²⁶ Hellström 1951 s. 23.

²⁷ Messenius 1629 utg. Silfverstolpe 1875 s. 162.

¹⁹ SST 21 jan. 1576.

²⁰ SST 30 jan. 1576.

²¹ SST 12 och 19 juli 1587.

²² SST 19 juli 1587.

²³ SST 19, 22 och 26 aug. 1601.

gas för en del stölder. I protokollet från rätten benämns han herr Mårten och han bör således ha blivit restituerad till prästämnet.²⁸

Den 26 augusti år 1600 hämtades Mårten Hansson trots våldsamt motstånd till förhör inför kämnärsrätten. Han var anklagad för att ha misshandlat och flera gånger våldtagit en minderårig tjänsteflicka. En kyrkoherde, mästare Carl, framträdde som vittne och berättade, att flickan och hennes mor tidigare hade varit inför konsistoriet och där beklagat sig och framfört samma beskyllningar som nu.

Tå hafue the wist vth modren och flickan på det högsta förmant och alfwarligen förhullit och tillfrågat, om hon wiste huadh Gudh wore, huadh hannes siäl salighet hade innebära, och huadh hälftwete wore etc., jem huadh löhn them bör hafua som lögnn dichta at komma en männischia om sin wälferdh? Flickann swarade jaa, medh många flere hårde åtschillige förmaninger som hanne förelades, männ hon stog alt widh sinn förre meningh.²⁹

Mårten Hansson tillstod inför rätten att han slagit flickan för det att hon stulit ett kläde av hans hustru. Under denna åga hade hustrun kommit in och sagt: "för Gudz schuldh icke så wachter ider för Päär pukslagares färdh..." och därmed skulle han ha upphört att misshandla flickan.³⁰ Våldtäkterna förnekade han helt. Vid det här tillfället kallas han åter enbart för Mårten Hansson och det före-

faller som om han än en gång blivit fråntagen prästämnet. Det beslutades att vidare förhör skulle komma att hållas, och Mårten uppmanades att vara tillstädes och skaffa fyra bofasta borgare som skulle gå i god för hans närvaro.

Det dröjde innan beskyllningen från den minderåriga flickan om våldtäkterna blivit utredd, och under tiden ställdes en begäran till rätten från stadsskrivaren Olof Persson. Han ville ha några gode män förordnade, som kunde följa honom hem till Mårten Hansson, för att där rannsaka efter några skrifter som försvunnit några år tidigare från en rådmann. Hans begäran beviljades och samma dag företogs husrannsakan.³¹

Vid två tillfällen under första hälften av mars månad förhöordes Mårten Hansson, som nu tagits i fängsligt förvar, om beskyllningen för våldtäkterna.³² Den 18 mars blev han åter ställd inför rätten och nu hade anklagelserna mot honom utökats. Vid genomgången av hans bostad hade stadsskrivaren funnit trolldomsskrifter och handlingar i vilka namngivna personer utpekades som förrådare, som stämplade mot riket. Målet tog en annan vändning och vikten lades på det senast tillkomna.

Efter ytterligare förhör den 21 och 23 mars dömdes Mårten Hansson för mened, för sina onda bedrifter och gärningar, för de trolldomsskrifter han ägt och för de stämplingar han företagit mot namngivna personer, varibland flera präster, och slutligen för ett tiggarbrev

tru. Den blodiga och fullständigt sönderslagna kroppen begravde de båda i hemlighet, men deras illgärning upptäcktes och de fängslades. Per pukslagare avled i fängelse innan dom avkunnats. Hans hustru dömdes till döden och avrättades. SST 7 jan. 1596.

³¹ SST 24 jan. 1601.

³² SST 14 och 16 mars 1601.

²⁸ SST 27 juni, 26 sept., 3 okt. 1590, 14 april 1591.

²⁹ SST 26 aug. 1600. – Rättens bedömning av Mårten Hanssons trovärdighet uttrycks, i samband med att denne förnekar motstånd vid hämtandet, med orden: "Männ Mårten nekade ähndå der till som hann pläger wara waann at göra."

³⁰ Uttrycket "Per pukslagares färd" åsyftar en grym och utdragen misshandel till döds av en minderårig tjänsteflicka, som utfördes av Per pukslagare och dennes hus-

utfärdat i en prästmans namn, till att förvisas ur staden i alla sina livsdagar.³³

Den 21 augusti samma år infann sig Martinus Johannis hos Uppsala domkapitel och lovade bot och bättring samt begärde att bli restituerad. Han fick till svar att han först måste lämna in uppgifter från den församling, där han numera vistades, vilka kunde styrka att han levde anständigt. Det framgår inte av protokollet var han uppehöll sig.³⁴

Johan Bure

Johan Bure eller Johannes Bureus – den blivande riksantikvariern – föddes 1568 i Åkerby socken i Uppland, där hans far Thomas Mathei var kyrkoherde. När denne dog år 1570, gifte Johannes Bureus mor Magdalena Andersdotter samma år om sig med Olaus Jonæ, som var kyrkoherde i Vassunda socken i samma landskap. Av de anteckningar Johannes Bureus lämnat efter sig framgår att han ofta i vuxen ålder vistades i Vassunda. År 1603 blev hans halvbror Jonas Olai kaplan där.³⁵

Mårten Hansson var genom sin dotter närstående Johannes Bureus, och det är möjligt att den äldre mannen med sitt intresse för förbjudna skrifter och kunskaper om sådana påverkat den yngre i samma riktning. I sina noteringar anger Bureus att sommaren år 1591 "böriadhe iagh af Arbatel få lust til cabalam". Under sensommaren det året gifte han sig den 22 augusti med Margareta Mårtensdotter.³⁶

Bureus tankar och sökande efter det fördolda började således tidigt med *Ar-*

batel eller *De magia veterum*.³⁷ Den andelära, som där förespråkas och som omfattar såväl änglar som demoner, kom att inverka på Bureus tolkning av händelser i hans omvärld. I hans efterlämnade anteckningar kommer detta förhållande till synes. Han berör utsända djävlers verksamhet bland människorna och noterar noggrant hur djävlar och änglar under åren 1627 och 1628 är verksamma i Kumla. Den 18 november under det förstnämnda året har han nertecknat följande ord:

... komo 7 öfveränglar at frelsa Mar. Joh. d. (Kumla pijgan 8 pom.) i från dieflarna och plågade dem (med 700 andra – 3 med snöre och jernkådior).

Därefter följer uppgifter om hur ärkeänglarna en efter en predikat i Kumla. Ett under, där en stum pojke återfår talformågan, berörs också och beskrivs sålunda:

Gaf Gabriel Jacob Jacobs. dumbanom i Kumbla sit mål igen som 7 år och 7 vikur hade varit mällös. Om det är sant om dumben det bör förfrågas. o i säkre Bisper.³⁸

Bureus intresse för det övernaturliga omfattade även företeelser i hans samtids folktro. Han uppmärksammade trosföreställningar och sägner som han hört berättas, och han uppsökte platser där

³⁷ *Arbatel* är ett arbete som endast finns bevarat i fragmentariskt skick. Enbart den första av nio delar föreligger och finns upptagen i Agrippa von Nettesheims *Opera*. Det kan dock med säkerhet sägas att det inte är författat av den ryktbare magikern. Agrippa dog år 1535 och verket har tillkommit senare. Det förekom även i handskrifter under Paracelsus namn. *Arbatel* förespråkar den vita magin som är verksam med Guds bistånd och kraft. Vid tiden kring 1500-talets slut kom den vita magin allmänt att betecknas som kabbala. Lindroth 1943 s. 85 f.

³⁸ Samlaren 1883 s. 108 ff; Sumlen 1886 s. 242 f.

³³ SST 18, 21 och 23 mars 1601.

³⁴ Uppsala domkapitels protokoll 1601. ULA.

³⁵ Samlaren 1884 s. 8 f.

³⁶ Samlaren 1883 s. 13.

egendomliga tilldragelser uppgavs ha ägt rum. En trolldomsbok, som bland annat skulle ha innehållit föreskrifter om trollrunor, med vars hjälp ristaren kunde binda vem han ville till den kavel han anbragt runorna på, omtalas i Bureus anteckningar från år 1610. Den spe- lare, som i löndom skrev runorna fram- för sig på bordet, vann i allt så länge runorna förblev hemliga. Boken hade väckt stor förargelse och därför blivit uppbränd av sin ägare. De konster som där beskrevs tillhörde den svarta ma- gin.³⁹

Utän tvivel var Johannes Bureus redan tidigt övertygad om att övernaturliga makter och krafter var verksamma bland människorna och han sökte kunskaper om dem. Även hans hustru ansåg sig vid flera tillfällen ha varit i kontakt med en högre makt, och Bureus antecknar att hon flera gånger hört en kyrkmur sjunga.⁴⁰

År 1613 inträffade en händelse som helt kom att förändra Johannes Bureus tankeliv. Under en resa i Uppsverige fick han i Tuna i Dalarna en uppenbarelse som övertygade honom om, att han var utvald till att för en okunnig mänsklig- het tolka de tecken som förelåg och som förebådade *världsundergången*.

Johannes Bureus uppfattade sig som

en Herrens profet och han samlade en krets för vilka han framlade sina tolk- ningar. Han fick anhängare och även en och annan lärjunge. Det är uppenbart att han även påverkat den olärde bon- den Jon Olofsson, som i sin förkunnelse delvis ansluter sig till de kiliastiska tanke- gångar som präglade Bureus uppfatt- ning.⁴¹

Kumlapigan

Den så kallade Kumlapigan var dotter till kyrkoherden Johannes Laurentii i Kumla och hette Margareta. Hennes uppenbarelser bestod av såväl visioner som auditioner och de pågick under en längre tid vid årsskiftet 1627–28. I sam- band härmed förekom andra underteck- en som röster och rop om Guds förbar- melse i skyn och musik därifrån. Hon sades tre gånger ha varit död och tagen till himlen där hon sett Guds härlighet.⁴²

Efter påstådda angrepp av djävlar och besök av änglar, angreps prästdottern av misströstan om saligheten och utslung- ade grova hädelser. Hon sades då vara besatt av onda andar. Slutligen predi- kade hon för folket om bot och bättring. Ett stort antal människor strömmade till för att se och höra den unga flickan som upplevt möten med änglar och djävlar. Bland dem fanns ett flertal prästmän. Kumlapigan sades också ha spådomgå- van.

Margareta förordade i sin förkunnelse lördagshelgd och varnade för svåra syn- der. Hon uppehöll sig främst vid lyxen i kläder och då särskilt vid den i kvinnor-

³⁹ Samlaren 1883 s. 40; Sumlen 1886 s. 241 f.

⁴⁰ Samlaren 1883 s. 75; Hildebrand 1910 s. 99. – Johan- nes Bureus var själv senare i livet utsatt för misstanke om avfall från den rätta läran. Den 1 juli 1621 har ryktet kommit till konungens kännedom, och han förhör sig hos Bureus om dennes inställning till religionen, och om han har kommit åter på den rätta vägen. Följande dag träffade Bureus samman med Johannes Bothvidi, konungens hovpredikant. Han uppmanade Bureus att sätta sina åsikter på pränt och lovade, att han själv därefter skulle påvisa att de var felaktiga. Samlaren 1883 s. 74 f; Hildebrand 1910 s. 53 ff.

⁴¹ Lindroth 1943 s. 139 ff. – Om Jon Olofsson och hans lära se Joh. Rudbeckii domkapitels- och visitationsproto- koller 22 dec. 1619, 18 febr. 1621 och 9 aug. 1623. Utg. Hall 1915–16.

⁴² Sumlen 1886 s. 242.

nas klädedräkt. Hon varnade för bruket av valkar, tornvalkar, breda huvudkläden och vida hättor, vida kragar och stora prästkragar, snören och silke på kläder, hålskor, skoband och rosor. Hon förbannade sporrar, pärlbesatta sammetsbindlar och pärlstickade sammetskor, långa tröjskört, snöringar och kedjor av silver. Hon fördömde vida taftförkläden, krokärmar, med snören besatta muffar, blå stärkelse och andra nymodigheter.

Fåfångligheterna räknades inte som här enbart upp å rad utan fogades in i predikningar i ordvändningar som: "Djävulen dansar på valkar... Blå stärkelse är djävulens spyor, vit stärkelse är Herrans välsignelse... Små skoremmer håller Kristus av... Högfärd skall ryka av."⁴³ Det var dock inte själva budskapet i Kumlapigans förkunnelse, som främst upprörde kyrkans företrädare och väckte anstöt, utan hennes kön. Att en kvinna gav sig till att predika var det mest betänkliga. I en överskrift till ett samtida arbete som berör händelserna formuleras avståndstagandet med följande ord: *Om kvinnors predikningar, som mycket sker i denna världens sista tid.*⁴⁴

⁴³ Linderholm 1931 s. 261 ff. – Margareta i Kumla var mycket omtalad på sin tid och uppmärksammades i skrift. Dåvarande biskopen och sedermera ärkebiskopen Laurentius Paulinus Gothus redogjorde den 3 september 1629 vid ett prästmöte i stiftet för hennes upplevelser. Ett sammandrag av berättelsen fördes till protokollet för mötet och återfinns tryckt i *Svenska Synodalakter* utg. av H. Lundström. Året därefter publicerade biskopen en framställning under titeln *Commonefactio de angelicis et pythonicis adparitionibus, singillatim vero de pres-tigijs Kumbles in Nerikia (Erindran om uppenbarelser av änglar och spådomsandar, i synnerhet om spökeierna i Kumla)*. Se även Baazius i dennes år 1642 tryckta arbete *Inventarium ecclesie sueo-gothorum ...* s. 761 ff; A. Dahlbohm i avhandlingen *de Spectris (Om spöken)* från år 1700 på s. 59 ff; K. F. Karlson 1871 hl s. LIII f. 1899 h4 s. CCLX f; Linderholm 1907 och 1931; Gabrielsson 1924.

⁴⁴ Skriften ifråga är en samtida bearbetning av ärkebi-

Processen i Vassunda socken 1601–1603

I Vassunda socken i Uppland växte det fram en folklig religiös rörelse som kommer till synes under åren 1601–1603. Några fåtaliga uppgifter om väckelsen i bygden föreligger i Johannes Bureus dagboksanteckningar. Den 30 december år 1601 anför han att en gammal kvinna i Vassunda socken sagt sig under natten ha varit *ledsagad till både helvetet och himmelriket*. Några dagar därefter, den 8 januari följande år, var Johannes själv – tillsammans med sin halvbror Jonas – och hörde personer som sammanbodde med kvinnan berätta om händelsen. Den 10 januari år 1602 skulle kvinnan, som hette Marit, åter ha varit förd till de saligas och de fördömdas riken.

Det föreligger ingen närmare redogörelse för vad den gamla kvinnan Marit hade berättat för dem som bodde i grannskapet. Hennes uppgifter om färdena och den botpredikan, hon bör ha hållit eftersom hon väckt en andlig rörelse, har dock varit av sådan art att de betraktats som kätteri. Bureus fogar till sina notiser att hon senare blev bränd för sina resor.⁴⁵

Den 7 juli år 1602 var en ung man från

skop Laurentius Paulinus Gothus i ovanstående not nämnda framställning utförd av kaplanen Petrus Finchelius på Nämndö och kallad *Een liten Berättelse och Underwijsning hvad och huru man skall hålla och döma Engla Vppenbarelser... om Quinnors Predikningar, som mycket skeer i denna werldennes sidste tijdh...* Den finns bevarad i Palmiskiöldska samlingen vid Uppsala universitetsbibliotek. Nr 104 s. 261 ff.

⁴⁵ Samlaren 1883 s. 20; Sumlen 1886 s. 240 f. – Den folkliga visionsdikten kommer även till synes i danska trolldomsprocesser. I en jylländsk trolldomssak från år 1618 förklarade Mette Pedersdatter, som kallades den vise pige fra Ulsted, att hon 16 år tidigare hade varit död i tre dagar och tre nätter och då besökt himmel och helvete. Hon kunde bota folk från vilken sjukdom de än hade och från allt ont som var dem påsatta. Klitgaard 1917 s. 165 ff.

Vassunda socken till förhör inför Uppsala domkapitel. I marginalen till protokollet noteras: "Een drängs berättelse ifrå Wadsunda, thenne synen skedde om natten emoth 3 dagh Påsk." Mannen hette Mårten Marcusson och hans upplevelse antecknades med följande ord:

... att ther han lågh i sijn säng om een natt, hörde han ropa vthe på märkerne, så stodh han vpp och gick vth, och sadhe när han kom vth, Gudh beware migh. Swarade then ther ropade hwilken syntes honom vthi hwithe kläder, bedh icke Gudh bewarea tigh ifrå migh vthan ifrå frestelse.

Och hende ther sadhe drängen, att han blef slagen aff en annan för någon tidh, och han loffwade att han wille slåå honom igen, mån han haffwer thet icke öffwerkommit vthan gick någon tidh ther äffter till Gudz bord, mädhan han ännu war medh then andra oförliket. Och sadhe förthenskull then hwithe till honom; thet godha kan icke liggia på thet onda, therfore skal tu i natt kasta vpp. Och thet skedde så.

Sådhan sadhe han och; Prästerna wilja inthet höija vpp: hwii giöra the thet? sades han swara; inthet weth iagh thet, så sadhe han; så weth iagh thet; the will föra folket på en willan stigh. Så badh han honom och att han icke skulle troo att Christi närwarelse vthi brödh och wiin. jthem att Prästerne skulle predica om lögdaghen ty Christus hwilar på then daghen.

Sadhe han och att thet skulle wara fröst nätter alt ifrå Påsk in till Pingesdag, thet Gudh ske loff är osanning; såsom och thet att han sadhe sigh wilja komma igen i Pingesdagshelgen att tala widhare medh honom.⁴⁶

Budskapen, som den vitklädde gestalten uppges ha framfört till Mårten Marcusson vid det nattliga mötet, avser främst bortläggandet av kyrkobruk, som ansetts vara vidskepliga och tillhöra en katolsk liturgi. Väsendet framhåller att Mårten Marcusson gått oförberedd till nattvarden. Han hade burit agg till en medmänniska och inte haft ett förlåtande sinne.

⁴⁶ Uppsala domkapitels protokoll 1602. ULA.

Inför nattvarden krävs förberedelse. Det är ängelns första budskap till människorna.

Den vitklädde skall också ha sagt sig vara bedrövad för att prästerna inte vill "höja upp". Härmed avses sakramentupphöjelsen. Prästerna som avlagt de äldre kyrkobruken leder sina församlingsbor in på fel väg. De störtar folket i fördärvet. Ängeln upplyste därefter Mårten Marcusson om att han inte skulle tro på Kristi närwarelse i sakramenten. Det är något oklart vad som egentligen avses med uppmaningen, men eftersom ängeln förespråkar katolskt färgade riter bör han åsyfta avsaknaden av upphöjelsen. Det är under den akten som Kristus enligt kulten intar sin närvaro i bröd och vin. Uteblir upphöjelsen inträffar inte förvandlingsundret.⁴⁷ Det är ängelns andra budskap till människorna.

Enligt Mårten Marcussons uttalande skulle han fått direktiv om att prästerna skulle predika på lördagarna, eftersom det var den vilodag som föreskrivs i Gamla Testamentet. Det är lördagen som är den enda och rätta vilodagen.

⁴⁷ Det är av intresse att jämföra de av Mårten Marcusson angivna uppmaningarna från ett änglaväsen med ord som återfinns i ett brev, daterat 7 jan. 1576, till Johan III från påvens ombud kardinal Hosius. Här anges att konung Johan borde besinna, att såväl han själv som hans folk för närvarande inte kunde delta i någon verklig nattvardsgång och komma i åtnjutande av Kristi lekamen och blod. Vid deras nattvardsgång förekom endast bagarebröd och vin, eftersom landet saknade verkliga präster. Brevet förmedlades av Laurentius Norvegus, Kloster-Lasse kallad, som var en av de ivrigaste förkämparna för återinförandet av den katolska läran i landet. – I ett brev, daterat 8 juli 1576 och ställt till hovpredikanten Johan Herbst, anför kardinalen att det väsentligaste var att få verkliga präster till landet, eftersom de kätterska inte hade någon makt att utbilda Kristi lekamen, utan endast kunde räcka fram bröd och vin. Det förhållandet borde inpräntas i konungaparet. Hammargren 1898 s. 106 ff.

Det är ängelns tredje budskap till människorna.

Den vitklädde gjorde också ett uttalande om att frostnätter skulle följa alltifrån påsk och fram till pingst, och sade sig vid denna tid ha för avsikt att komma åter för att tala vidare med Mårten Marcusson.

Den 25 oktober år 1602 noterade Bureus följande ord i sin dagbok: "woro de til förhör som sade sig hafva waridt i Helfvetet och himlen (och min broder Jonas *utstruket*)". Bland dem som kallades till rannsaking fanns således också Johannes Bureus halvbror Jonas. Kort därefter den 31 oktober skriver Bureus att han är bekymrad över sin svärfar. Han visste troligen redan då, att svärfadern på något vis var inblandad i händelserna i socknen och kunde råka i svårigheter. Oron var inte obefogad. Redan den första november fängslades Martinus Johannis.

Vid den här tidpunkten var en av de ledande personerna inom väckelserörelsen en kvinna, som kallas för Blasius Brita i Ala i Vassunda. Den åttonde november sträcktes hon enligt Bureus anteckningar, för det att hon sagt sig ha varit i helvetet och himlen.⁴⁸ I ett protokoll från ett senare förhör inför Uppsala domkapitel med Mårten Marcusson den 23 februari 1603 uppges, att han "haffwer warit i radhen medh Briitha Kopperska som bleff bränder."⁴⁹ Det bör vara Blasius Brita i Ala som åsyftas. Tillnamnet anger att hon hade varit verksam med sjukdomsbot.

⁴⁸ Samlaren 1883 s. 25 f; Sumlen 1886 s. 241.

⁴⁹ Uppsala domkapitels protokoll 1603. ULA. – Att "vara (ut)i rad med någon" har innebörden jämställa eller likställa sig eller någon resp. bli eller vara jämställd eller likställd med någon. SAOB *rad* 5.

Den åttonde november, när Blasius Brita torterades, lades också Martinus Johannis på sträckbänken. Enligt Johannes Bureus skedde det, därför att "de helvetes quinnorne skulle hafva bekent på honom at han hade instrueret dem."⁵⁰

Det är föga troligt att Martinus Johannis instruerat kvinnorna att berätta om färderna till de hinsides världarna. Sådana tillhör den kristna och folkliga visionsdikten. Förmodligen åsyftas uppmaningar om bibehållandet av äldre kyrkobruk som sakramentets upphøjelse, åsikten om upphøjelsens betydelse för Kristi närvaro i bröd och vin, samt påståendet att lördagen var den rätta sabbatsdagen. Det är förmodligen budskapen i uppenbarelserna som bör härledas till Martinus Johannis.

Wj Carl medh Gudz nåde...

Den folkliga religiösa rörelsen som kommer till synes i Vassunda socken förefaller ha haft motsvarigheter på andra orter inom landet. I ett tryckt mandat från det kungliga kansliet av den 7 oktober 1602 framhålls:

... huruledes en hoop Förrådhere och hemlige Papister, här och thår sigh allestädes vthi Landet instinge, hwilke gerne wille opwäckie allehande olycke vthi vårt Fädhernesland, och late sigh icke nöge medh thet Blodhbadh, som the på någre åhr här vthi Rijket hafwe hulptit til at ställe j wercket... til at öfwertale then simple och eenfaldige Almoge, och föregifwe, at thet man hafwer onaturligh wäderleek, som är medh osedwanligh köld som j thette förlidne åhr, och wäte, som j åhr mykit wanket hafwer: Jtem, krijgh och örlich, hunger och dyrtijdh, Pestilentia, owanlige siwckdomar, sådant förorsakes ther af, at man icke tilbeder helgon, icke faster och helger Lögerdagen, Jungfru Marie, Christi wår återlösares modher til

⁵⁰ Samlaren 1883 s. 26; Sumlen 1886 s. 241.

åminnelse: Jtem, at man äter kött om Fredagh, Jtem, at man icke håller helgedaghar, som gammalt och fort warit hafwer.⁵¹

Den 16 oktober utfärdade konungen i Stockholm en fullmakt för Frans Werkerbordt "att begiva sig upp i landet efter en hop som sig igenom papisterna förföra". Fullmakten har i utdrag följande lydelse:

Wij Carl Göre Weeterligedt Atth efter wij förnimme Atth en hop finnes opå Landzbygden, som igenom Diefuuls och enn hop hemblige Papisters tillskynnnden whtspridhe ibland Almogen, huruledes the haffue waredt bådhe i Himmelen och Helfwededt, och seett ther uppenbarelse att så framt wthi Rijketh skall gåå wäll till, Då moste man faste och helge Lögerdagenn optage ophöijellsenn igen och bruke Salth och Lius widd Dopeth ...

... att han skal drage uth på Landett och the Personer som medh sådan Wijskepelse och fåfänge sager och oppennbarelses omgå, församble och hijtt till oss medh sigh hafue. Desslekes skall han och tilseije Kyrkieherdenn Wthi Socknerne ther som Personen ähr hemma att the föllie hijtt medh och the föllir medh hijtt.⁵²

I en senare utfärdad instruktion av den 30 oktober förekommer liknande ordalydelser som i det redan anförda mandatet. Här framhålls också särskilt att trollkvinor förekommer i sammansvärjningen och att avrättningar ägt rum.

Först Efter een hoop hemblige Papister Instunge sigh allestädes her vthi Rijket, hwilke medh een hoop andre lättferdige skalkar, Såsom och Trulkäringer och annat lost Partij vthspride allehande osanning vthi Rijket och komme mycket buller iblandh then Simple och enfaldige Almoge tillwäge, föregifwandes, att thett man icke helger Lögerdager, Faster Freydager bruker ophöeelsen Lius och Sala medh annat mere, ther af förersakes onaturlig wäderlech, Krig och Örlig, Hunger

och Dyr tidh som nu Rijket är blefwet beswäret medh.⁵³

Ingenstans i handlingarna nämns uttryckligen att den religiösa oron förekommer i uppländska socknar, men det torde inte föreligga något tvivel om att Vassunda direkt åsyftas. Det var från den socknen som personer, enligt Bureus dagboksnotiser, hämtades till förhör den 25 oktober. Hur omfattande den religiösa oron för övrigt varit är svårt att uppskatta, men den har möjligen nått längre norrut och haft flera spridningsområden.

Det är således Satans och Antikrists tjänare som, enligt den officiella tolkningen, försökt förleda allmogen till att avfalla från den rätta tron. De båda kvinnorna från Vassunda socken som brändes hade förespråkade kätterska åsikter, och förefaller också ha varit beskyllda för direkt samröre med djävulen. Deras färder till himmel och helvete kommenterar konungen med orden, att den som en gång kommit till helvetet han blir kvar där.⁵⁴

Eftersom det i handlingarna framhålls, att "en hop" på landet boende människor framträtt och vittnat om färder till himmel och helvete, bör rimligen flera än de två avrättade kvinnorna från Vassunda socken avses. Det är även att märka, att kvinnornas förkunnelser medför att de betraktas som trollkvinor och bränns som sådana.

Det antyds i de fåtaliga bevarade handlingarna, att det i väckelsen i Vassunda förekommit inslag av agitation för ett återinförande av den katolska läran. Till

⁵¹ Riksregistr. 7 okt. 1602. RA.

⁵² Riksregistr. 16 okt. 1602. RA.

⁵³ Riksregistr. 30 okt. 1602. RA.

⁵⁴ Riksregistr. 16 okt. 1602. RA.

de "hemliga papisterna" räknades förmodligen Martinus Johannis. Han blev som tidigare nämnts fasttagen och torterad. Den 15 januari 1603 avrättades han på Stortorget i Stockholm,⁵⁵ efter att ha befunnits skyldig till att ha understött oron och företrätt katolska intressen.

Mårten Marcusson klarade sig undan med livet i behåll. Han tillstod den 23 februari 1603 inför domkapitlet i Uppsala, att hans berättelse om änglaupplevelsen var uppdiknad och bad om tillgift. Det beslöts att han som synlig botgöring nästkommande söndag skulle vara stående i Vassunda kyrkas vapenhus, och söndagen därefter i Odensala kyrka inför hela församlingen bekänna att han ljugit. Ärkebiskopen skulle därvid också företa visitation.⁵⁶

I de kortfattade handlingarna, vilka berör den religiösa oron i den uppländska församlingen, finns inget som motiverar att de namngivna kvinnorna Marit och Blasius Brita skulle ha betraktats som trollkvinor av sin omgivning. Tillnamnet kopparska förekommer i en notis och avser sannolikt Blasius Brita. Det visar dock enbart att hon varit verksam med en form av tillåten sjukdomsbot. Möjligen kan hon också ha tvingats erkänna kunskaper om signaler och otillåtna botemedel, och hennes kunskaper därom hänförts till djävulen.

Trots det förefaller det mindre troligt att de båda uppländska kvinnorna i egentlig mening varit att betrakta som trollkunniga. De kan med stor säkerhet sägas ha framträtt som folkliga predikanter och har därmed anslutit sig till en tradition inom vilken visionsdikt haft betydelse.

De sade sig ha förts till himmel och helvete och i dessa hinsides världar fått kunskaper om en kommande tillvaro, där de fromma skall belönas och de syndfulla straffas. De var utvalda för att förmedla ett budskap till människorna och förmå dem att överge syndens väg. Än var det tid för bättring, men tiden var kort ty världsundergången var nära förestående.

Vi vet inte den exakta ordalydelsen i de botpredikningar som säkerligen har förekommit i samband med den religiösa rörelsen i Vassunda. En jämförelse kan göras med de kortfattade anteckningar som föreligger från förhör med en gammal fattig man, som varit bosatt i Rasbo socken i Uppland, och som några år tidigare som visionär och profet gett sig ut på vandring inom Västerås stift.

Han berättade om färder till himmel och helvete och sade sig också ha varit bergtagen. Av det som är känt av hans förkunnelse framgår, att hans huvudsyfte med den varit att verka för återgående till en katolsk tro. Profeten fungerade som ett redskap för motreformationens propaganda och han vände sig till folket i bygderna. I hans framställning förekommer traditioner, vilka härör från en medeltida folklig och katolskt präglad föreställningsvärld.⁵⁷

Av förhören med Mårten Marcusson framgår att han talade för ett bibehållande av äldre kyrkobruk. Något senare kvinnliga förkunnare angriper främst

⁵⁵ Kopiesaml. I. volym 540 s. 167–169. RA. – Handlingen är daterad av Nils Ahnlund till Johan III:s tid och troligen från något år på 1580-talet. Ahnlund 1924 s. 26. Se även Sandblad 1942 s. 217 ff; Strömbäck 1946 s. 64 f, 1951 s. 307 ff; Wall 1989 s. 16 f. – Strömbäck senarelägger något Jöns Anderssons vandringar och anför, troligen med rätta, 1590-talet som tillkomsttid för handlingen. Strömbäck 1951 s. 307.

⁵⁵ Samlaren 1883 s. 27; Sumlen 1886 s. 241.

⁵⁶ Uppsala domkapitels protokoll 1603. ULA.

högmodet och högfärden i klädedräkten. I Varberg, som då tillhörde Danmark, predikade år 1620 djävulen själv – enligt en samtida handskrift – genom en kvinna och varnade för sådana synder.⁵⁸ Några år därefter gjorde sig Kumlapigan, som tidigare ovan nämnts, känd över stora delar av landet med ett liknande budskap. Även hon sade sig ha varit tagen till en hinsides värld.

Avslutning

Processen i Vassunda har kallats för en trolldomsprocess, och det har hävdats att Blasius Brita skulle ha varit "uppenbart sinnesförvirrad" eftersom hon talat om färder till himmel och helvete.⁵⁹ Det är naturligtvis möjligt att betrakta folkliga visionärer som sinnessvaga, men mentala störningar torde i så fall ha förekommit hos mycket stora befolkningsgrupper under berörda århundraden och omfattat samtliga samhällsklasser.

Min avsikt här är att framhålla att de predikande kvinnorna i Vassunda socken närmast är att betrakta som företrädare för en folklig religiös tradition. Om de eventuellt kommit att anklagas för trolldom och djävulspakt är denna anklagelse sekundär. För Karl IX och hans rättrogna förelåg det ingen större skillnad mellan papister, trollpack och andra som gick djävulens ärenden. Kvinnorna i Vassunda brändes för sina påstådda färder till himmel och helvete och Märten Hansson halshöggs för sin delaktighet i händelserna i Vassunda.

Uppgifter om folkliga förkunnare, som säger sig ha upplevt liknande visioner, förekommer under hela 1600-talet,

tillika med berättelser om såväl barn- som änglapredikanter. En katolskt färgad fromhet lever vidare från medeltiden och tar sig stundom uttryck i berättelser om färder till hinsides världar, med efterföljande varning om den närstående världsundergången.

Det är således ingen tillfällighet, att redogörelser för möten med änglapredikanter och berättelser om färder till himmel och helvete förekommer i inledningsskedet till de stora trolldomsprocesserna, som tar sin början år 1668 i Älvdalens socken i Dalarna. Lördagshelgd och stundom torsdagshelgd förespråkas också i efterföljande processer av förkunnande barn.⁶⁰ I en sammanfattning av vad som framkommit vid förhör med de vittnande minderåriga sägs även, att det blev trollkvinnorna tillåtet att föra barn till helvetet för högfärdens skull, för att barnen skulle kunna avslöja trollkvinnorna och varna människorna för synden i klädedräkten.⁶¹

Pastorn i Rättviks socken berättade i augusti månad år 1670 för Olaus Schroderus, som var på resa i Dalarna, om händelser vilka hörde samman med trolldomsväsandets utbrott. Bland annat påstod han att följande skulle ha hänt:

⁶⁰ Arbetsförbud på torsdagskvällen förekommer inom folklig tradition och synes återgå på tankar om torsdagen som helgdagsafton. Bakom uppfattningen återfinns viljan att hålla fredagen helig, den veckodag under vilken Kristus pinades på korset (jfr Wikman 1946 s. 150 f). Under 1600-talets första hälft uppträdde i Estland, som vid den tiden hörde till svenska riket, en folklig förkunnare i vars lära torsdagshelgd förekom. Villfarelsen skall ha fortlevt till närmare århundradets slut (Anjou 1866 s. 357 not 3). I signelser och formler, och då särskilt i sådana som brukas vid blodstämning, återkommer stundom tankar om lördagshelgd (se t.ex. Linderholm 1927-39).

⁶¹ E. Skragges relationer rörande trolldomsväsandet i Österdalarna, Kröningsvärd 3 1972 s. 60 f.

⁵⁸ Karlson 1991.

⁵⁹ Ankarloo 1971 s. 72.

Till en Daalkulla wed en sådesskyl sittande hafwer en hwijtklädd flicka, skiön af gestalt, kommit, hållit till henne prädijkan, straffat girigheet, lättfärdigheet, högfärd, att folcket i Prästgårdarna taga sig efter Stadzwijs etc. När hoon då med sådan luzzens predijkan hadhe en stund hållit sig som liusens Engel kommer hoon medh annat efter, förbiudandes allt lögerdagzarbete efter morgonwardztijdh, läggiandes och det till, att Gud skall straffa dhem med misswext och andre plågor, item tillstädia Satan ähnnu mehr rasa, för theras olydnat, högfärd och lögerdagzarbetes skuld. I det samma förswan hon. Kullan till widskepelse benägen tror dhenne andan och kommer heele sochnen att upphålla medh arbete dhen dagen, till dhess Pastor, H Gustaf Elfvius, måste med alfar grijsa i saken och en Söndag strängelig dher om prädijka, då han omsijder det gjorde tillbaka.⁶²

Vad som särskiljer de stora trolldomsprocesserna under 1600-talets senare hälft från tidigare processer är främst det faktum, att barn nu påstod sig vara tagna och förda till djävulens gästabud. I enstaka tidigare rättsförhör hade det förekommit uppgifter om att barn sagt sig fått följa med kvinnliga släktingar på deras färder till festligheterna och delta i kalaset.⁶³ En väsentlig skillnad föreligger och jag vill framhålla möjligheten, att visionsdikt kan ha påverkat de unga som vittnar om barnaförande i de inledande processerna år 1668. De säger sig vara

tagna till både himmel och helvete, även om det är det senare stället som framhävs i deras redogörelser. Inom den folkliga visionsdiktningen förefaller det också ha varit så, att just helvetet och dess favor betonades kraftigast.⁶⁴

De fåtaliga uppgifter som föreligger om processen i Vassunda socken under åren 1601–1603, där den ogudaktige prästen och de predikande kvinnorna miste livet, visar hur lätt en folklig religiös rörelse kan misstolkas och av såväl kyrklig som världslig överhet styras och vändas till en trolldomsprocess. I Älvdalens socken kommer drygt sextio år senare en liknande folklig fromhet till synes, och sammanförs av barnen med trosföreställningar och sägner om trollkvinor och djävulens gästabud.

Visionsdiktens goda vita ledsagare, som för den utvalde hinsides, har i barnens framställning ersatts av en trollkvinna eller djävulen. Den vite ledsagaren finns dock kvar i deras berättelser. Han hjälper och varnar dem vid gästabudet och för dem till änglakammaren och himmelen. Det är också han som ger dem uppdraget att förkunna vid återkomsten. De skall avslöja djävulens list och påtala, att de tusen åren sedan länge gått till ända och att draken nu åter är kommen lös för en tid.

⁶² Schroderus reseanteckningar 1670–1672. Celsiska saml. Qv 131. s. 33 v f. UUB.

⁶³ Vid ting i Själevads socken i Ångermanland år 1630 anges att en sju eller åtta år gammal flicka talat om en färd till Bläckhuldh, som hon skulle ha företagit tillsammans med sin moder (Nordlander 1934 s. 119 f). Vid ting i Älvdalens socken i Dalarna år 1664 sades vuxna personer ha lockat en femårig pojke att tala om Blåkulla och påstå sig ha varit där tillsammans med sin mor och farmor. En elvaårig pojke från Ramsele socken i Ångermanland beslås år 1662 med tvelatan, då han säger sig varit med en piga till Blåkulla (Ankarloo 1971 s. 227). Barnens uppgifter leder i de här fallen inte till några fällande domar. – Att barn hört talas om Blåkullafärder

och hört sägner om trollkvinor, och därav blivit förladda att påstå sig själva ha deltagit i färder, är inte att förundra sig över. Av vikt är att trolldomsprocesserna före år 1668 präglas av att de beskyllda kvinnorna främst sades göra skada på kreatur och åker. De förde matvaror med sig till djävulen. Under årtiondet som följer efter 1668 kommer processerna att domineras av uppgifter om barnaförande.

⁶⁴ Wall 1989 kap. I.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksrådet (RA)

Riksregistraturet 1602

Kopiesamling I. volym 540

Stifts- och landsbiblioteket i Linköping

Joan Petri Klints Järteckensamling

Uppsala landsarkiv (ULA)

Uppsala domkapitels protokoll år 1601–1603

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

Petrus Finchelius, Een liten Berättelse och Vnderwijsning hvad och huru man skall hålla och döma om Engla Vppenbarelser ... Såsom och om thet Vnder, som är händt med ene Prestedotter uthi Näricke i Kumbla Sockn A:o 1627 ifrå then 22 Augusti in till then 20 Febr: A:o 1628. Såsom och ... om Qwinners Predikningar, som mycket skeer i denna werldennes sidsta tijdh ... (Palmiskiöldska saml. Nr 104.)

Olaus Schroderus reseanteckningar 1670–1672. (Celsiska saml. Qv 131.)

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund 1924. Nils Ahnlund, Oljeberget och Ladugårdsgårde. Svensk sägen och hävd. Stockholm 1924.

Andrén 1954. Åke Andrén, Högmåssa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv. Lund 1954. (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia. 32.)

Anjou 1866. Lars Anton Anjou, Svenska kyrkans historia ifrån Upsala möte 1593 till slutet af sjuttonde århundradet. Stockholm 1866.

Ankarloo 1971. Bengt Ankarloo, Trolldomsprocesserna i Sverige. [Diss.] Lund 1971. (Rättshistoriskt bibliotek 17. Skr. utg. av inst. för rättshistorisk forskning. Ser. II.)

Baazius 1642. Johannes Baazius, Inventarium ecclesiae sveogothorum continens integram historiam eccles. svec. libris VIII descriptam ... Lincopiae 1642.

Dahlbohm 1700. Andreas Dahlbohm, Dissertationem Academicam de Spectris ... [pres. Johannis Esbergius, Upsala.] Holmie 1700.

Gabrielsson 1924. Johannes Gabrielsson, Årkebiskop Paulinus om prästdottern Margareta i Kumla. Ett blad ur ekstasens historia. (Kyrkohistorisk årskrift. 24, 1924, s. 89–115.)

Gad 1961. Tue Gad, Legenden i dansk middelalder. København 1961.

G:ls rög. Konung Gustaf den förstes registratur. Stockholm 1910. (Handl. rör. Sveriges historia. Första ser.)

Hammargren 1898. Jakob Albert Hammargren, Om den liturgiska striden under konung Johan III. [Diss.] Uppsala 1898.

Hellström 1942. Olle Hellström, Elevationstriden och enighetsförbundet efter Uppsala möte 1593. Några synpunkter på prästerskapets ställning från Uppsala möte till Arboga riksdag. (Kyrkohistorisk årskrift. 42, 1942, s. 56–123.)

Hellström 1951. Gunnar Hellström, Stockholms Stads Herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel. Stockholm 1951.

Hildebrand 1910. Hans Hildebrand, Minne af riksantikvarien Johannes Bureus. Stockholm 1910.

Holmquist 1933. Hjalmar Holmquist, Svenska kyrkans historia. III. Reformationstidevarvet 1521–1611. Uppsala 1933.

Joh. Rudbeckii domkapitels- och visitationsprotokoller 1619–1628. Kyrkliga och kulturella interiörer från storhetstidens uppryckningsarbete. Utdrag ur Joh. Rudbeckii domkapitels- och visitationsprotokoller 1619–1628. [Utg. av B. Rud. Hall.] (Kyrkohistorisk årskrift. 16, 1915, s. 346–378. 17, 1916, s. 247–266.)

Karlson 1871, 1899. Karl Fredrik Karlson, Blad ur Örebro skolas historia. H. I och h. 4. Örebro 1871 och 1899.

Karlson 1991. Torsten Karlson, När Varberg hemsöktes av en ond ande. (Varbergs museum årsbok. 44, 1991, s. 65–82.)

Klitgaard 1917. Carl Klitgaard, Den store nordjydske Hekseforfølgelse. (Fra Himmerland og Kjær Herred. Aarbog utg. af Historisk Samfund for Aalborg amt. IV. 1915, s. 90–218.)

KLNM. Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid. Malmö 1956–1978.

Kröningsvärd 1972. Carl Gustaf Kröningsvärd, Blåkullefärderna eller Handlingar om Trolldomsväsendet i Dalarna åren 1668–1673. [Ny och tillökad uppl.] I–III. [Faksimiluppl.] Stockholm 1972.

Linderholm 1907. Emanuel Linderholm, Ur fädernas tros- och tankevärld. Studier till Olof Högborgs "Den stora vreden". (Bibelforskaren. 24, 1907, s. 409–446.)

Linderholm 1927–39. –, Signelser och besvärjelser från medeltid ock nytid. I–III. Stockholm 1927–1939. (SvLm 176, 185, 230.)

Linderholm 1931. –, Margareta i Kumla. En bild ur 1600-talets religiösa liv i Närke. (Risebergaboken. Stockholm 1931, s. 257–269.)

Lindroth 1943. Sten Lindroth, Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt. Uppsala 1943.

Messenius 1629. Johannes Messenius, En lustigh och trovärdig Chronika om Stockholm, som ähr på thenna tidh Sweriges Rijkes nampkunnigge hufwud stadh, med swenska rim beskrefwen och i åtta böker begrepen. 1629. (Historiskt Bibliotek. Utg. av Carl Silfverstolpe. I. Stockholm 1875, s. 73–183.)

Moe 1927. Moltke Moes Samlede Skrifter. III. Middelal-

- derens visionsdigtning. [Utg. ved Knut Liestøl.] Oslo 1927. (Institutet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter IX.)
- Nordlander 1934.* Johan Nordlander, Drag ur livet i Ångermanland på 1500- och 1600-talen. Stockholm 1934. (Norrländska samlingar häfte 14. III:4.)
- Pauli Gothus 1590.* Petrus Pauli Gothus, Een rett Christeligh Vnderwijsningh, om heela Menniskiones leffnat här på Jordenne. Stockholm 1590.
- Paulinus Gothus 1630.* Laurentius Paulinus Gothus, Commonefactio de angelicis et pythonicis adparitionibus; sigillatim vero, de præstigiis Kumb læis in Nerikia ... Strengnesi 1630.
- Raimundio 1638.* Laurentio Raimundio, Historia Liturgica eller En kort Beskrifning om Den Förändring i Religion... [Utg. Anders Anton von Stiernman.] Stockholm 1745.
- Samlaren 1883-84.* Samlaren. 4-5. 1883-84.
- Sandblad 1942.* Henrik Sandblad, De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation. [Diss.] Uppsala 1942.
- SST. Stockholms Stads Tänkeböcker (t.o.m. 1591).* Stockholms Stadsböcker från äldre tid. Andra ser. Ny följd. 5-8. 1576-1591. [Utg. av Kungl. samf. för utg. av handskrifter rörande ...] Stockholm 1943-48. (Fr. o.m. 1592) Stockholms Stads Tänkeböcker från år 1592. II-IV. 1592-1602. [Utg. av Stockholms stadsarkiv.] Stockholm 1954-57.
- Strömbäck 1946.* Dag Strömbäck, Om Draumkvædet och dess källor. (Arv. 2, 1946, s. 35-70.)
- Strömbäck 1951.* -, Ur Dalarnas folktro. (Västerås stift i ord och bild. 1951, s. 307-317.)
- Strömbäck 1976.* -, Resan till den andra världen. Kring medeltidsvisionerna och Draumkvædet. (Saga och Sed. 45, 1976, s. 15-29.)
- Sumlen 1886.* Johannes Bureus, Sumlen där vthi ähro Åtskillighe Collectaneer, som vthi een och annan måtta tiäna till Antiquiteternes excolerande. [Utg. av Gustaf Edv. Klemming.] Stockholm 1886. (Nyare bidrag till kännedom om De Svenska Landsmälen ock Svenskt folklif. Bih. I.2.)
- Svenska Synodalakter.* Svenska Synodalakter efter 1500-talets ingång. [Utg. Herman Lundström.] Andra serien. Strängnäs stift. Uppsala & Stockholm 1911.
- Wall 1987.* Jan I. Wall, "Förnuftets sömn föder monstren". Exorcism inom svenska statskyrkan. (Meddelanden från etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. 8, 1987, s. 15-45.)
- Wall 1989.* -, Hon var en gång tagen under jorden ... Visionsdikt och sjukdomsbot i gotländska trolldomsprocesser. Uppsala 1989. (Skr. utg. genom dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:19.)
- Wall 1992.* -, "Wilt tu nu falla nedh och tilbhidia migh ..." Folkets tro och kyrkans lära om djävulen. (Djävulen. Seminarium den 13 november 1990. IF-rapport nr 13. Åbo 1992, s. 21-36.)
- Wikman 1946.* K. Rob. V. Wikman, Hednisk och katolsk övertro. En samling anteckningar från 1600-talet. (Fataburen. 1946, s. 147-152.)

SUMMARY

The Ungodly Priest and Preaching Women. Popular Anti-Reformation Movements during the Vasa Period

Towards the end of the sixteenth century the Swedish church was divided into two factions. One, led by King Johan III, was striving to draw the Protestant Church closer to the Roman Catholic Church, while the other, under the protection of the king's brother Karl, wanted to rid the Protestant service and liturgy of the remaining vestiges of Roman Catholicism. In 1593 the anti-Catholic phalanx was victorious, and a 1595 assembly moved to abolish all remaining Roman Catholic practices.

The most controversial point was the decision not to elevate the sacraments during mass. According to common belief it was at this moment that Christ became

part of the bread and the wine. If the sacraments were not raised, no transformation took place and the sacraments remained merely bread and wine. Another popular belief was in the sacredness of Saturdays, probably a remnant of the Virgin Mary cult, which had also been abolished by the Protestant Church.

During the late sixteenth and most of the seventeenth centuries many lay preachers appeared with divine messages. They were concerned not only with the elevation of the sacraments and the Saturday Sabbath, but also dealt with lavishness in dress and tales of an imminent doomsday. These preachers were part of an es-

chatological trend, as well as a medieval visionary tradition. Their messages had come to them through journeys to heaven and hell or by means of visitation by a heavenly angel.

In 1601 a movement started in the parish of Vassunda in Uppland. An old woman named Marit claimed that she had made journeys to heaven and hell, but very little is known about what she reported. Johannes Bureus, the first Swedish State Antiquarian, who was brought up in Vassunda, noted that he paid a visit to the area together with his half-brother Jonas and talked to her neighbours. A young man who was one of the woman's followers stated during an interrogation that he had been visited by an angel who had talked about the elevation of the sacraments and the Saturday Sabbath. It is probable that Marit's message was the same.

From his youth Johannes Bureus had been interested in cabala and the supernatural. He may have been influenced by his father-in-law, Mårten Hansson or Martinus Johannis, a former clergyman in Stockholm. Mårten Hansson had on more than one occasion been defrocked due to accusations of theft, rape, slander, possession of works concerning witchcraft, etc. He had also been a follower of Johan III and his liturgy.

In October and November 1602 Bureus again noted that persons from Vassunda claiming to have been to heaven and hell were interrogated. This time his own family was involved. His half-brother Jonas was examined, and his father-in-law was placed on the rack, as some women claimed receiving instruction from him.

At least two of the Vassunda women were burned as witches, and Mårten Hansson was beheaded in Stockholm. He had probably given the women instruction in Roman Catholic practices such as the elevation of the sacraments.

Although the preaching women from Vassunda were executed as witches, no remaining documents support the conclusion that they practised witchcraft. The women seem rather to have represented a popular religious tradition. However, for the authorities there was probably little difference between a papist and any other follower of the devil. During the seventeenth century other lay preachers with similar experiences and messages appeared.

There is further evidence that the authorities tended to confuse revivalist movements with witchcraft. During the initial stages of the great Swedish witchcraft trials, which started in the Darlecarlian parish of Älvdalen in 1668, children related tales of preaching angels and journeys to heaven and hell. The most striking dissimilarity in comparison with earlier descriptions is that a witch was said to have brought them to meet the devil. However, the angelic white companion of the earlier visions is still present in their stories. He protected them during the devil's feast, showed them a chamber of angels, and brought them to heaven. It was also this angel who was the source of the divine message to be preached on their return. They were to reveal the wiles of the devil.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Till minnet av Gösta Berg

Av Mats Hellspong

När livet var som bäst... En bok till minnet av Gösta Berg. Red. av *Nils-Arvid Bringéus* och *Hans Medelius*. Nordiska museet. English summaries. Stockholm 1993. 320 s., ill.

Den 31 juli 1993 skulle Gösta Berg ha blivit 90 år gammal. Meningen var att han då skulle ha firats

med en festskrift med en rad kolleger som bidragsgivare. Ödet ville dock annorlunda och när Gösta Berg avled den 12 mars 1993 fick boken byta uppgift och i stället bli en skrift till minnet av en redan i livstiden legendarisk personlighet, etnolog, kulturhistoriker och museiman.

Sigfrid Svensson skrev en gång en recension i *Rig* av sin egen festskrift, ett prejudicerande fak-